

ВІДГУК

офіційного опонента

**доктора філософських наук Філоненка Олександра Семеновича
на дисертаційне дослідження Морозової Дар'ї Сергіївни «Богословська
антропологія Антіохійської школи та роль її спадщини у розвитку
слов'янських культур», подане на здобуття наукового ступеня доктора
філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я і за спеціальність
09.00.11 – релігієзнавство**

Тема дисертаційного дослідження є гостро актуальною для сучасного богослов'я, релігієзнавства, історії філософії, культурології. Ті мислителі сирійської патристики, які об'єднуються в Антіохійську школу або належать до її симпатиків, сьогодні стали одним із джерел для сучасної теології. Богословів цікавить антропологія Антіохійської школи як неметафізична холістична християнська антропологія, яка може бути прикладом для наслідування сьогодні. Увага антіохійців до особистого, до тілесного, до спілкування, до різноманітних екзистенціалів дозволила створити цікаві концепції, які сьогодні надихають богословів. Це особливо стосується творчості Девіда Харта, отця Джона Манусакіса, Аристотеля Папаніколау. Внаслідок застосування ідей антіохійців сьогодні православна антропологія стає динамічною, екзистенційною, максимально персоналістичною та максимально інтерсуб'єктивною.

Усі дослідники відмічають близькість богослов'я антіохійців до біблійного світогляду. Ця близькість робить спадщину антіохійців ще більш актуальною, оскільки сьогодні богослов'я все більше звертається до біблійного світогляду як внаслідок стрімкого розвитку біблеїстики, так і завдяки все більшому усвідомленню абсолютного значення біблійних наративів для християнства. Сам стиль біблійного світогляду переймається богословами, і антіохійці для такого перейняття світогляду стають дієвим прикладом. Звернення до творчості антіохійців дозволяє подолати залежність від Хайдегера, Сартра, Бердяєва, яка була у православному богослов'ї 1960-х років. Звичайно, що не лише антіохійці, але й Григорій Нисський та Августин,

Максим Сповідник та Григорій Палама стають джерелом для оновлення православної теології взагалі та богословської антропології зокрема.

Також спадщина антиохійців має велике значення для розвитку екуменічного богослов'я. У творчості антиохійців маємо випадок ортодоксії, яка не належала до мейнстріму традиції у її вузькому розумінні. Але тим не менше, це саме частина ортодоксії, яка надавала неметафізичні, більш гнучкі концепти для виразу вчень про Бога, світ, людину, Церкву, спасіння, обоження. Особливе значення для великої ортодоксальної традиції отримали найбільш оригінальні вчення, серед яких треба відмітити соціально-політичні концепції Іоанна Золотоустого.

Привертає увагу спадщина антиохійців ще й тому, що київське християнство у цій спадщині має джерело для власного гуманізму. Явище залежності від антиохійців усіх слов'ян не може бути випадковим фактом і потребує свого пояснення. Але особливе значення саме для київської традиції спонукає до більшої уваги до ідей антиохійців. Вже були здійсненні дослідження того, як есхатологічну уявлення у мислителів Київської Русі залежали від есхатології антиохійців, як ортодоксальної, так і апокрифічної. Але комплексних досліджень зв'язків Антіохії та Києва ще не здійснено, хоча такі дослідження гостро необхідні.

Звичайно, поступове розкриття внутрішнього різноманіття антиохійської традиції, яке відбувається завдяки зусиллям патрологів, дозволяє ще більш нюансовано дивитися на усі ідеї антиохійської антропології. Також патрологія досягла більш нюансованого розуміння александрійської традиції та вже не бачить у александрійцях спіритуалістів, еллінофілів та метафізиків. Боротьба александрійців та антиохійців колись була популярним дослідницьким нарративом, який претендував на методологічну роль. Але сьогодні і александрійці, і антиохійці сприймають нюансовано і без міфів. Умовні полюси давньої традиції виявилися множинами ідей та концепцій. Позначення ряду мислителів давнини як антиохійців виявилось не стільки позначенням належності до певної школи, скільки виокремленням мета-парадигмами для мислителів, що мали різні погляди, по різному були антиохійцями. Розуміння складності історії ідей у православній теології нещодавно засвідчено у дисертації Геннадія Христокіна, присвяченій методології православної теології. І

саме з позицій визначення умовності багатьох старих схем, ми маємо оцінити дисертацію Дар'ї Морозової. І тут ми визнаємо, що певна схематизація є невідворотною, і більше того – вона є евристично плідною і необхідною. Дійсно, сучасні богослови читають тексти антиохійців з постметафізичних позицій, і для нас сьогодні цікаві саме неметафізичні елементи світогляду представників сирійської патристики, антиохійської школи, представників ранньої патристики, які були близькі до біблійного світогляду.

Відмітимо, що усі розмови про метафізичність як синонім платонізму, а постметафізичність як синонім близькості до біблійного світогляду є досить умовними. Наприклад, ніхто не буде сумніватися у метафізичності та спіритуалістичності неоплатонізму Ареопагітик. Але нещодавно деякі дослідники, серед яких є і українська філософія Євгенія Чорноморець, детально проаналізували використання неоплатонічної теорії синфем. Останні – це найбільш матеріальні знаки та символи, які являють найбільш спіритуалістичні реальності. Вся ця неоплатонічна теорія Ареопагітик надзвичайно постметафізична, і на це не можна не звертати увагу. Можна сказати, що усі святі отці – постметафізичні, постплатонічні, і вони не були б святими отцями, якби не були такими. І надзвичайно ціно, що в Антиохійській школі ця постметафізичність відкрилася в особливий спосіб, близький до нашого мислення.

Перший розділ стосується основних екзистенціалів школи як певної спільноти, яка має власне обличчя, власну душу, власну історію, Цікавим є розкриття апостольських коренів цих екзистенціалів, і проведений аналіз є прекрасним взірцем роботи історика філософії, історика богослов'я, релігієзнавця.

Другий розділ є головним для дослідження, власне аналізує богословську антропологію Антиохійської школи. Спочатку дається загальний нарис про холістичність цієї антропології. А далі надається систематичний аналіз різноманітних «нарративних екзистенціалів» особистостей та спільнот як ці екзистенціали виражаються у релігійній свідомості. Цей аналіз пророблений детально, і тут енциклопедичні знання та дослідницький талант Дар'ї Морозової проявився вповні. Ці екзистенціали як правило мають характер діалектичних

протиставлень, що відображають по різному головні сторони людського існування. Ці екзистенціали фактично є ролями у євхаристійній драмі, в усі ролі спрямовані на відносини людини з Богом у світовій літургії. Євхаристійність існування особистості та спільноти пронизує всі дихотомії, які у динаміці спрямованості до раю та кінцевого звільнення набувають свого справжнього значення. Формування цілісного образу людина та спільноти створює християнський гуманістичний світогляд, створює нарис життєсвіту у дусі пра-екзистенціалізму. Усі роздуми Дар'ї Морозової у цьому розділі надзвичайно діалогічні з сучасною постсекулярною феноменологією, особливо – французькою. За своїм стилем цей величезний другий розділ нагадує «Поетику візантійської культури» Сергія Сергійовича Аверинцева. До речі, інтерес Аверинцева до сирійської патристики загальновідомий і у «Багатоцінній перлині» він фактично готував ґрунт для книги, які тепер написана Дар'єю Морозовою. Звичайно, представлена дисертація взагалі та другий розділ зокрема написані вже спираючись на величезний прогрес науки за останні роки. Велика дослідницька інтуїція Дар'ї Морозової дозволяє створити енциклопедію християнської антропології у її варіанті, запропонованому антиохійцями, і ця енциклопедія є філософсько-богословським синтезом постекзистенціалістського персоналістичного і комунітаризму.

Третій розділ аналізує шляхи впливу сирійської патристики на слов'янську середньовічну культуру. Оскільки проникнення ідей Антиохійської школи було різноманітним, то слід виявити особливості кожного із основних шляхів впливу. Дар'я Морозова значно поглиблює наукові знання про шляхи впливу антиохійців на слов'янську культуру, на філософські та богословські ідеї, на християнський світогляд Русі з його гуманізмом та відкритістю.

Четвертий розділ розглядає різноманітні випадки взаємодії української барокової культури та антиохійської традиції. Найбільш цікавими є дослідження Дар'ї Морозової про Паїсія Величковського та Григорія Сковороди. Величезний вплив традицій, які часто формувалися видатними особистостями практично з нічого, є надзвичайно важливим для сьогодення, оскільки показує зв'язок із наявним

сьогодні місцевим православ'ям, його гуманізмом, його аскетичними та культурними традиціями.

Третій та четвертий розділи можна віднести до жанру богословської культурології. Дар'я Морозова вправно володіє цим жанром та його методологією, і в цілому дисертація значно виграє від наявності цих двох розділів. Звичайно, напрошується вже і наступний можливий розділ про антиохійців та сучасну теологію, але окремі ідеї є у всьому тексті, а детальний аналіз цієї тематики зайняв би ще цілий том не менше, ніж на півтисячі сторінок.

Загальні висновки дослідження цілком обгрунтовані аргументацією, представленою у тексті дисертації. Більше того, уважне прочитання тексту при бажанні дозволяє богослову, філософу і релігієзнавцю зробити ряд додаткових висновків, що ми частково продемонстрували у своєму відгуку. А це значить, що представлене дисертаційне дослідження має значний евристичний потенціал, який лише починає поступово розкриватися у ході дискусій навколо цієї роботи. Дисертант проявив кращі якості дослідника, створивши взірцеве наукове дослідження, яке матиме значний вплив на український богословський дискурс, а також може вплинути на релігієзнавче осмислення сучасної теології. Прекрасна актуальна дисертація, яка відкриває нові перспективи для богослов'я та релігієзнавства, викликає у нас кілька зауважень.

1. На нашу думку, наголос на значенні ідей антропології Антиохійської школи для православного богослов'я початку ХХІ століття треба було б зробити більш сильний. Адже цілком очевидно, що саме сьогодні ідеї Антиохійської школи надзвичайно актуальні як для всього християнського богослов'я взагалі, так і для православної теології зокрема. Нам надзвичайно цікавий погляд Дарини Морозової на цю проблематику, оскільки вона є справжнім експертом в працях тих сучасних богословів, які близькі до ідей антиохійців.

2. Нам видається, що у відношення до ідей Іоанна Золоустого слід було б розділяти, що із написаного і сказаного ним є строгими богословськими доктринами, а що є моралізаторською риторикою. Остання є свого роду духовними вправами, подібними до стоїчних духовних вправ, у яких філософи нагадували собі

та учням певні етичні догмати. При такому нагадуванні можливе захоплення моралізаторством у риторичі, і бачимо це у текстах Іоанна Золотоустого, у його проповідях. І потрібно віділяти старанніше концептуальне ядро вчення про екзистенціали особистості та спільноти від риторичних метафор.

3. Наскільки ідеї антропології антиохійців важливі для документу 2020 року «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви?»

Висловлені зауваження не знижують позитивної оцінки отриманих у дисертації результатів, але надані нами для поглиблення дискусій з проблематики дослідження. В цілому поставлена мета у дисертації повністю досягнута. Дисертація має значний евристичний потенціал та представлені рефлексії можуть бути продовжені як самим дисертантом, так і його учнями. Робота відрізняється структурною чіткістю й обґрунтованістю положень, що виносяться на захист, і є завершеною самостійною роботою дисертанта. Знайомство зі змістом дисертації, монографії, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Морозової Дар'ї Сергіївни «Богословська антропологія Антиохійської школи та роль її спадщини у розвитку слов'янських культур»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я і за спеціальністю 09.00.11 - релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри теорії культури і філософії науки
філософського факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна**

О. С. Філоненко

